

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः। १-३ अश्विनौ, ४-६ इन्द्रः, ७-९ विश्वेदेवाः, १०-१२ सरस्वती। गायत्री।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती। पुरुभुजा चनस्यतम्॥ १ ॥००३ ॥०१

अश्वः प्राणस्य प्रतीको वेदे। अश्वी प्राणवशीकरणशक्तिः। श्वासप्रश्वासयोः आधारभूतप्राणापानवशीकरणशक्ती अश्विनौ। आधिभौतिके तु नक्षत्रदेवते। अश्विना- हे अश्विनौ। द्रवत्पाणी- वेगयुक्तहस्तौ वेगयुक्तकर्माणौ। शुभस्पती- शोभनस्य पालकौ। पुरुभुजा- आनन्दस्य मोदप्रमोदादिविविधप्रणालीरनुभवन्तौ। यज्वरीः- पूजादानसङ्गतिकरणसंबन्धीः। इषः- कामनाः। इष इच्छायाम्। चनस्यतम्- संमानयतम्। चायू पूजानिशामनयोः॥१॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया। धिष्या वनतं गिरः॥ १.००३.०२

अश्विना- अश्विनौ। पुरुदंससा- बहुकर्माणौ। दंसशब्दः कर्मनामसु पठितः। नरा- नेतारौ। धिष्या- धारणाशक्तिसंपन्नौ धारणाशक्तिगौ वा। शवीरया- सुगतिसंपन्नया। शु गतौ। धिया- धारणाशक्त्या। गिरः- अस्माकं मन्त्रजपान्। वनतम्- संभजतम्॥२॥

दस्त्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः। आ यातं रुद्रवर्तनी॥ १ ॥००३ ॥०३

दस्त्रा- रोगाणामपक्षपयितारौ। प्राणापानवशीकरणशक्तिभ्यां रोगनाशः। युवाकवः- अस्मानारोग्येण योक्तारौ। यु मिश्रणे। नासत्या- सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा। एवमेव निरुक्ते। असत्यं तयोर्नास्तीति नासत्यौ। रुद्रवर्तनी- रुद्रमार्गौ। रुद्रः रुवन् द्रवतीति रुद्रः। रु शब्दे। द्रु गतौ। महारवेण द्रुतगतिर्भवतीत्यर्थः। द्रवच्छब्दः क्षिप्रनामसु पठितः। रुद्रो वेगदेवता। अवशस्थवेगवशीकरणशक्तिभूतः स्ववशस्थवेगो रुद्रः। वशीकृतवेगोऽवशीकृतवेगाच्च शक्तिसंपन्नो

नियतः । उद्वेजितप्राणः उद्विक्तप्राणो वा रुद्रः । अस्य प्राणस्य कार्यमेव लोकानां संहारे दृश्यते । रुद्रसमानवेगावित्यर्थः । अथवा रुद्रमार्गे आगच्छन्तौ । रुद्रमार्गः कः । रोगनिवारणमार्ग एव । रुद्रो भैषज्यदेवता च । रुद्रं रोगं द्रावयतीति रुद्रः । उद्वेजितप्राण इति कारणादेव भैषज्यदेवता । ननु उद्वेगेन रोगो वर्धते । कथं शमनमुक्तमत्रेति चेत् । सत्यम् । किन्तु यथा लोके मारिकाशमनार्थं मारिकादेवतैव प्रार्थ्यते यथा विघ्नशमनार्थं विनायक एव प्रार्थ्यते, एवं रोगशमनार्थं यस्तस्य क्रोधाद्रोगं ददाति स एव रुद्र उद्वेजितप्राणः प्रार्थ्यते मन्त्रेषु । अथवा वेगजरोगाणां शमनाय चिकित्सादिषु संवेग एवापेक्षितो यथा लोके दृश्यते अर्बुदरोगादीनां चिकित्सासु । एवं भिषग्भूतरुद्रस्य भैषज्यमार्गे अश्विनौ आगच्छत इति कारणात्तौ रुद्रवर्तनी । रुद्राख्यलक्ष्यप्रापकमार्गभूतावित्यर्थः । युवां चिद्धिष्मावश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रसवणस्य साताविति श्रुतेः । कथं प्राणापानेशनेन प्राणापानसमाधानेन वेगः साध्यत इति चेत् साध्यत एव । वशीकृतवेगः साध्यते । स वेगवान्वेगसमाहितात्मेति यथा । सुताः- रसा भवदर्थं सजीकृताः । वृत्तबर्हिषः- बर्हिराकाशः । अन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् । बर्हिर्महत् महन्नामसु पठितत्वात् । विस्तृतचिदाकाशवर्तिनः । रसाः विस्तृताकाशानुभवसंपन्ना इत्यर्थः । तान् रसान् स्वीकर्तुं आ यातम्- आगच्छतम् ॥३॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ १.००३.०४

इन्द्र- हे आत्मावरणवशीकारबल । चित्रभानो- असाधारणज्योतिःसंपन्न । आ याहि- आगच्छ । इमे आयवः- जीवनशक्तयः । सुताः- भवदर्थं अभिषुताः सजीकृताः । अण्वीभिः- सूक्ष्मभावनाभिः स्थितिनिबन्धिनीभिः । तना- नित्यम् । पूतासः- पवित्रिताः ॥४॥

इन्द्रा याहि ध्रियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ १ ॥००३ ॥०५

इन्द्र। धिया- धारणया। इषितः- प्रेरितः। विप्रजूतः- मेधाविप्रेरित इत्यर्थः। विप्रो मेधावी
मेधाविनामसु पठितत्वात्। सुतावतः- अभिषुतरसवतः। वाघतः- ऋत्विजः स्तोतुः। ब्रह्माणि-
अस्मद्वृद्धिकराणि ब्रह्मवर्चांसि मन्त्रान् वा। बृहि वृद्धौ शब्दे च। उप- उपैतुम्। आ याहि-
आगच्छ ॥५॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः। सुते दधिष्व नश्चनः ॥ १ ॥००३ ॥०६

इन्द्र त्वं तूतुजानः- त्वरमाणः। हरिवः- आकर्षणशक्तिसंपन्न। दृज् हरणे। ब्रह्माणि- मन्त्रान्
ब्रह्मवर्चांसि वा। उप आ याहि- आगच्छ। सुते- रसनिष्पत्तौ। नः- अस्माकम्। चनः-
संम्मानबुद्धिम्। दधिष्व- धारय ॥६॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥ १.००३.०७

ओमासः- रक्षकाः। चर्षणीधृतः- प्रज्ञाधारकाः। विश्वे देवासः- सर्वे द्योतकाः। दाश्वांसः- दायकाः।
दाशुषः- दातुः। सुतम्- अभिषुतं रसं प्रति। आगत- आगच्छत ॥७॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गन्त तूर्णयः। उस्त्रा इव स्वसराणि ॥ १.००३.०८

विश्वे देवासः- विश्वे देवाः। अमुरः- जगदाधारभूतशक्तिधाराश्रिताः। या आधारभूतशक्तिधाराः सन्ति
ता आप इत्युच्यन्ते श्रुतौ। यथा तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति इत्यादिषु। तास्त्वरयन्तीति अमुरः।
तुर त्वरणे। तूर्णयः- वेगवन्तः। आ गन्त- आगच्छत। उस्त्राः- सूर्यरश्मयः। रश्मिनामसु
पठितत्वात्। स्वसराणि- प्रभातकालं प्रति यथा आगच्छन्ति तथा। स्वसराणि अहः अहर्नामसु
पठितत्वात्। सूर्य आत्मा श्रुतौ। सूर्यरश्मयः- चैतन्यरश्मयः। प्रभातकालः- ज्ञानोदयकालः ॥८॥

विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्रुहः। मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ १.००३.०९

विश्वे देवासः- विश्वे देवाः । अस्त्रिधः- अक्षयाः । एहिमायासः- सर्वतो व्याप्तप्रज्ञा इत्यर्थः । आ समन्तात् ईहते इति एहिः । ईह चेष्टायाम् । एहिः- प्रज्ञा । सर्वतो व्याप्तप्रज्ञा इत्यर्थः । अद्रुहः- द्रोहभावरहिताः । वह्नयः- वोढारः । मेधम्- अस्माकं मेधाम् । जुषन्त- भजत ॥९॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १.००३.१०

पावका- शोधिका । सरस्वती- सरः प्रवाहः । तद्वती । अथवा सरः वाक् । वाङ् नामसु पठितत्वात् । तद्वती । सरस्वती- रसचोदयित्री शक्तिः । धियावसुः- धीरश्मियुक्ता । वसुशब्दो रश्मिनामसु पठितः । वाजिनीवती- बलवती । वाजेभिः- बलैः । वाजशब्दो बलनामसु पठितः । नो यज्ञम्- पूजां सङ्गतिकरणं दानम् । वष्टु- कामयताम् ॥१०॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ १ ॥००३ ॥११

सूनृतानाम्- प्रियसत्यवाचाम् । सुतरामप्रियमूनयतीति सूनृ । तद्वतं चेति सूनृतम् । चोदयित्री- प्रेरयित्री । सुमतीनाम्- सर्वभूतहितचिन्तनानाम् । चेतन्ती- ज्ञापयित्री । यज्ञम्- पूजां सङ्गतिकरणं दानं वा । दधे- धारयति ॥११॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १.००३.१२

सरस्वती । महो अर्णः- महान्तं समुद्रं । अयं समुद्रः सर्वेषां भावनानामाधारभूतं हृदयम् । अन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषीति श्रुतेः । केतुना- प्रज्ञया । चेतयति- ज्ञापयति । विश्वा धियः- सर्वं ज्ञानम् । वि राजति- विशेषेण दीपयति ॥१२॥